

16. **Якоб Л. К.** О влиянии университетов на образование и благосостояние народа: Речь 17 янв. 1808 г. – Харьков, 1808. / Л. К. Якоб. – С. 68–86.

17. **Hroch M.** Language and National Identity // Nationalism and Empire. The Habsburg Monarchy and Soviet Union. – N.Y., 1992. – P. 65.

УДК 78,071.1:[929Ласковський(470+477)

Ковчуж О.С.

КОМПОЗИТОР І.Ф.ЛАСКОВСЬКИЙ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ

В статті йде про те, що малоизвестных фактах творческой биографии И.Ф. Ласковского. Автор предпринял попытку систематизации материала, касающегося пребывания русского композитора-пианиста в Украине, а также анализа творческих связей Ласковского с точки зрения русско-украинских культурных связей. Обоснована возможность включения фортепианных опусов Ласковского в педагогические программы и концертный репертуар студентов музыкально-педагогических факультетов.

Ключевые слова: *І.Ф.Ласковський, творческая деятельность, фортепианное наследие, жанры, камерно-инструментальная музыка, исполнитель, издатель, концертная программа, портрет.*

Радість і здивування дарує нам зустріч з музикою Івана Федоровича Ласковського, ім'я та творчість якого майже невідомі широкому колу сучасної музичної громадськості. А свого часу твори митця звучали не лише в музичних салонах Петербурга і Москви, а й у багатьох провінційних містах Росії. Високо цінували художній талант композитора О. Верстовський та М. Глінка. Одним «із кращих та істинних митців» вважав його О. Даргомижський. Ф. Ліст, А. В'єтан, А. Серве. Перебуваючи на гастролях у Петербурзі, вона «...охоче грали» вдома у Ласковського, бо вважали його своїм музичним «побратимом».

Твори І. Ласковського включали до своїх концертних програми М. Балакіреві, В. Пухальський, А. Рубінштейн. З великим успіхом фортепіанні п'єси Ласковського виконував М. Рубінштейн. Із творчим доробком композитора був дуже добре знайомий С. Танєєв, який, до речі, упродовж майже 30-ти років підтримував дружні стосунки із сином та онуком Івана Федоровича Ласковського. Включав до складу навчального репертуару своїх учнів фортепіанні опуси російського композитора-піаніста К. Ігумнов.

В історію російської музичної культури другої чверті ХІХ століття Ласковський увійшов не лише як визначний композитор і піаніст, а й видавець (разом з М. Норовим) нотної збірки «Ліричного альбому на 1832 рік». Це було одне з найкращих видань того часу як з точки зору художнього оформлення так і за змістом. Нотну збірку прикрашали витончені малюнки Ф.Толстого. Тут уперше були надруковані романси М. Глінки («Голос с того света» на слова В. Жуковського, «Забуду ль я волшебство» на слова кн. С. Голіцина) і вальси О. Грибєдова. Поряд з аналогічними альбомами М. Глінки та О. Даргомижського видання І.Ф. Ласковського стояло вище інших нотних збірок, виданих у той самий період ХІХ століття.

Брав активну участь Ласковський і у підготовці до видання першої «Російської Музичної Газети», до складу редакції якої входили Глінка, Одоєвський, Ломакін, Гунке, Масальський, Струйський та ін.

Вагомим був внесок Ласковського в камерно-інструментальну музику. На думку Є. Вороніна, у 30-х роках ХІХ століття у сфері інструментальної музики російськими композиторами було створено не багато визначного. До «відмінних зразків» належали квартети І.Ф. Ласковського, безпосередні «предтечі квартетів О. Бородіна і П. Чайковського».

Творчість Ласковського отримала високу оцінку таких авторитетних музичних діячів і критиків як О. Львов, Ц. Кюї, В. Стасов, М. Мельгунов, С. Булич, О. Фамінцін, П. Веймарн та інші. Щирим прихильником творчості талановитого митця був М.Балакіреві, який, між іншим, визнавав І.Ф.Ласковського «... першим російським фортепіанним композитором», за яким прямує російські композитори другої

половини XIX ст. А відомий композитор-піаніст С. Ляпунов вважав Ласковського родоначальником «...російської власне фортепіанної музики». Прізвище композитора можна зустріти не лише у російських музичних довідниках, які почали виходити друком з 1850 року, а й у англomовному словнику Гроува та у першому російськомовному його варіанті.

Цікавий також факт створення І.Ю. Рєпіним картини «Слов'янські композитори» (1872 р), список персоналій для якої склав сам М. Рубінштейн. На масштабному художньому полотні І.Ф. Ласковського зображено у «блискучому музичному зібранні» серед визначних представників російської, польської, чеської та української музичної культури. Сьогодні ця картина знаходиться у Московській консерваторії, у стінах якої на початку XX століття звучала музика талановитого композитора.

Віднайдені матеріали дозволяють виразніше окреслити постать митця і відкрити нову сторінку у біографії композитора-піаніста. Ласковський неодноразово бував в Україні (1839, 1840, 1845, 1847) і тому його творча постать могла б зацікавити вітчизняних музикознавців. Адже не виключено, що на теренах України - «цієї столиці ліричної поезії» - були написані деякі з творів композитора. Тут відбувались цікаві зустрічі з представниками української культури і громадськими діячами. Дуже прикметним для української сторінки в біографії Ласковського є також і службове оточення митця. Довготривалим, зокрема, було спілкування з Ф.Устряловим – автором перекладу праці Гійома Боплана «Описание Украйны» (С.-Пб., 1832), одного з найважливіших історичних джерел, що розповідає про Україну XVII століття. Певний інтерес можуть становити матеріали про перебування І.Ф. Ласковського у Південному краї для шевченкознавців: все життя композитора-піаніста пройшло в тісному спілкуванні з особистостями, які входили до найближчого оточення Т.Г. Шевченка (В.Жуковський, П.Вяземський, кн.. В.Одоєвський, графи Мих. та Мат. Вієльгорські, граф Ф.Толстой, Д.Улибишев, В.Даль, Н.Кукольник, О.Струговщиков). До того ж у художній спадщині Тараса Шевченка знаходиться портрет подружжя М. та А.Якобі, у будинку яких у Нижньому Новгороді на початку лютого 1852 року відбулась знаменна подія у житті Балакірева - його перше знайомство з І.Ф.Ласковським. Портрет зберігається у Національному музеї Тараса Шевченка (м.Київ).

Народився Іван Федорович Ласковський у 1799 році у дворянській сім'ї. Батько його мав польське коріння, але, народившись в Петербурзі, він ні слова не знав польською. Мати була росіяночку. Освіту майбутній композитор отримав у приватному пансіоні. З 1817 року він вступив на службу підпрапорщиком у Преображенський полк. Цікаво, що вже тоді в його житті успішно поєднувались військова служба і музика. Тоді ж відбувся композиторський дебют. У журналі «Північна Арфа» (С.-Пб., 1822), який помітно виокремлювався серед аналогічних нотних видань серйозністю та художньою якістю публікацій, було розміщено танцювальні мініатюри початкуючого митця.

8 листопада 1832 року в чині полковника Іван Федорович вийшов у відставку, працював у військовому міністерстві, а з 1839 року обіймав посаду урядовця з особливих доручень при військовому міністрі. Виконуючи важливі доручення міністра О. І. Чернишева, дійсний статський радник (що відповідало званню генерал-майора), кавалер орденів св. Станіслава (2 ст.) та кн.Володимира (3 ст.), багато подорожував Російською імперією. Маршрути його службових відряджень неодноразово проходили й по Україні (жовтень 1839 - Феодосія, Севастополь, Сімферополь, Херсон, Перекоп; липень 1840 - Сімферополь). На початку вересня 1845 року він, як голова слідчої комісії, відвідав Кременчук, а наприкінці вересня 1847 р. - Київ, про що сповіщала газета «Киевские губернские ведомости» (1847, №41, 10 жовтня, від. 2.ч. «неофіційна»). Мета відрядження: виправлення недоліків у роботі військового шпиталю, виявлених імператором Миколою I під час візиту до медичного закладу.

Символічний характер мало перебування І. Ласковського у Києві з точки зору його музичної діяльності. Іван Федорович Ласковський — єдиний у XIX столітті видавець вальсів О. Грибоедова (і як з деякою ймовірністю припускає С.Буліч, талановитий редактор цих мініатюр). Київ - перше провінційне місто Російської імперії, на театральній сцені якого вперше було здійснено постановку п'єси Грибоедова «Горе від розуму» (прем'єра відбулася 29 лютого 1831 року майже одночасно з Петербурзькою і значно раніше ніж у Москві).

Помер композитор 12(25) грудня 1855 року в Кронштадті.

Музичний таланти Ласковського проявився рано, у вісім років хлопчик упевнено розігрував на фортепіано досить складні твори. Учителем Ласковського з фортепіано був Джон Броун Фільд. Знання з теорії Ласковський поповнював у досить відомого в петербурзьких музичних колах теоретика Іоанна Габерцеттеля. Також послуговувався музикант порадами Йосипа Гунке — чеського композитора, теоретика, викладача, скрипаля та органіста, який розпочинав свою педагогічну діяльність в Україні.

Іван Федорович Ласковський виявився гідним учнем своїх педагогів. У 20—30-ті роки XIX століття він входив до кола найвизначніших музикантів Петербурга і вважався одним із кращих столичних піаністів. Виступаючи в аристократичних салонах та на домашніх зібраннях як соліст, ансамбліст та акомпаніатор, виконував як свої твори, так і твори інших композиторів. Був чудовим виконавцем музики Ф.Шопена та Л.Бетховена.

Виконавська форма Ласковського завдяки його наполегливій праці та натхненню залишалася на високому рівні упродовж всього життя. Показовий, приміром, такий факт. Перебуваючи на початку лютого 1852 року в Нижньому Новгороді, Ласковський (у 53-річному віці!), виступив у концерті, де грав Сонату h-moll Ф. Шопена. Відмінне володіння інструментом, вдумлива інтерпретація твору, блискуча виконавська майстерність столичної знаменитості, справили надзвичайно сильне враження на 15-річного Балакірева, - «музичне диво» губернського міста. Український музикознавець Г. Кисельов відносить виконавство І. Ласковського (поряд із музикою Ф. Шопена та оперною творчістю М. Глінки) до одного з трьох найяскравіших вражень, що мало «прямий вплив на перші творчі досвіди» молодого митця, розвиток і формування художньої обдарованості майбутнього засновника «Могутньої кучки», з ім'ям якого буде пов'язаний блискучий етап у російській музичній культурі XIX ст.

Будучи прекрасним піаністом, Іван Федорович дуже інтенсивно працював у жанрі концертної фортепіанної музики. На думку О.Д. Алексеєва, «...для російського мистецтва це було явище незвичайне уже саме по собі, яке заслуговує на увагу». Саме у творчості Ласковського значно розширюється жанровий діапазон фортепіанних творів. Він, мабуть, перевершив аналогічну діяльність російських композиторів другої чверті XIX століття. Згадаймо його менуети, тірольський, експромти, «Дитячу пісню», «Швидкоплинності», «Пісні без слів», лірико-романтичний етюд, експресивне капріціо та ін. Новим етапом російської фортепіанної музики стала творчість Ласковського і у стилістичному плані.

За своїми художніми якостями твори композитора виокремлювалися, серед аналогічних творів його сучасників і посідали визначне місце в російській фортепіанній музиці 30-40-х років XIX століття. Проф. С. Булич вважав, що «...численні твори І. Ф. Ласковського відрізняються ... мелодичним та гармонічним смаком, щирим та душевним настроєм і безумовно здійснюються над усім, що писалося в той час для фортепіано, крім дуже небагатьох творів Глінки («Баркарола», «Souvenir d'une mazurka»)).

В історії російської фортепіанної музики І.Ф. Ласковського переважно характеризують лише як талановитого автора численних мініатюр, тонкого лірика-мініатюриста. На нашу думку, це не відповідає дійсності і не сприяє формуванню об'єктивного погляду на роль і місце талановитого митця в історії російської фортепіанної музики. «Високий тон» не лише фортепіанній спадщині митця, а й російській фортепіанній музиці 30-40-х років XIX століття задають твори Ласковського розгорнутої і крупної форми. Вони створені рукою зрілого Майстра, відзначаються високим художнім рівнем і розкривають перед нами композитора не лише як митця з відмінним смаком та глибоким складом мислення, але й чудового знавця фортепіано. Широке та майстерне використання виразних засобів інструменту, повнота звучання всіх регістрів, багата педалізація, гнучка гармонічна мова, сила та чеканність акордів, ліричне, ніжне забарвлення та блискуче звучання при повній відсутності зовнішніх ефектів, яких Ласковський завжди уникав, надають цим творам значущості та глибини, роблять їх цікавими та яскравими з точки зору піанізму. Вони потребують від виконавця високої технічної підготовки та зрілої майстерності.

Його романтична «Балада» (ор.1), яка написана у сонатній формі – «один з яскравих зразків російської фортепіанної музики першої половини XIX століття», звучала у концертній програмі В.Пухальського (Петербург, 1875). Концертно-віртуозним розмахом, блиском і палким темпераментом сповнені Тарантела і «Скерцо» (b-moll, g-moll) з

багатоплановим розвитком різних художніх образів. Особливе місце у творчості Ласковського посідають Варіації на подвійну тему («Как у нашего широкого двора», «Камаринская»). Опус вражає масштабністю, глибиною задуму та майстерністю його втілення. Зосереджений характер змістовної прелюдії, яка відкриває варіації, наближає її «до класичних зразків цього інструментального жанру». А за майстерністю варіаційної розробки і багатству фактури, вони, на думку В. Музалевського, являють собою нову якісну ступінь російської фортепіанної музики. Цей твір дав привід музикознавцю В. Натансону поставити поряд імена «легенди» фортепіанного мистецтва XIX століття А. Рубінштейна та І. Ф. Ласковського. Він вважав, що фактичними творцями національних традицій у російському фортепіанному мистецтві були Трутовський, Бортнянський, Л. Гурільов, Кашин, Караулов. І саме «... завдяки їх творам, ми краще розуміємо склад думок і почуттів у фортепіанних п'єсах Глінки, яскравіше уявляємо собі природу концертного стилю у транскрипціях на народні теми І. Ласковського та А. Рубінштейна» (курсив упорядника).

За життя композитора більша частина фортепіанної спадщини не була видана і лише через три роки після його смерті твори побачили світ у видавництві В. Фракмана (С.-Пб, 1858). Величезну і безоплатну роботу з упорядкування фортепіанного доробку І. Ф. Ласковського та підготовки його до друку взяв на себе М. Балакіревіч.

Він зібрав і відредагував 78 п'єс, і тепер завдяки саме йому ми маємо можливість ознайомитися з фортепіанною творчістю талановитого композитора. Це твори різних жанрів, що мають спільні стильові риси. Привертає увагу глибокий зміст більшості творів і бездоганна піаністична фактура, оригінальність мислення, гнучкість мелодизму, колористичність гармонії (альтерації, хроматизми, затримання, часте використання зменшених септакордів побічних і ступенів).

Спілкування з Ласковським залишили яскравий слід у творчості Балакіревіча. Перше пам'ятне для обох знайомство відбулося у будинку гостинного подружжя Миколи та Агрипіни Якобі, у Нижньому Новгороді (лютий, 1852). Юного Мілія терміново зняли із занять і привезли до Якобі, де зупинився Ласковський, спеціально для того, щоб він послухав гру столичного композитора-піаніста. Близьке виконання власних творів і сонати Ф. Шопена вразило Балакіревіча. Йому було лише 15 років, коли його представили Ласковському, а пам'ять про цю яскраву подію він зберіг на все життя. За 10 місяців до смерті, коли через тяжку хворобу він настільки втомлювався, що йому важко було розмовляти, а грати він вже не міг і майже не їв, у листі до своєї учениці С. М. Лалаєвої він написав: «Я мав років 15, коли мені довелося познайомитися з Ласковським... музику Шопена він, поза сумнівом, знав і він був першим, від якого я почув фрагмент h-moll-ної сонати Шопена, про яку до того часу я не мав гадки...».

Талант Ласковського мав значний вплив на формування як композиторського, так і виконавського стилю Балакіревіча. В. Музалевський зокрема вважав, що «... численні прийоми письма Ласковського Балакіревіч переніс у свої фортепіанні твори... в цьому відношенні - він його спадкоємець». Про «характерні піаністичні стимули» Ласковського, які мали вплив на формування Балакіревіча-митця, пише також О. Кремльов.

Про те, як високо цінував Балакіревіч творчість Ласковського і як тепло із якою симпатією він ставився до його особистості красномовно свідчать деякі деталі з творчої біографії М. О. Балакіревіча. Перший концертний виступ Мілія Олексійовича після його приїзду до Петербурга з провінції на початку грудня 1855 р. відбувся у Кронштадті - місті, де помер Ласковський і де його було поховано - через 10 днів після смерті композитора, 22 грудня 1855 р. У концерті К. Б. Шуберта і К. К. Кларота в залі Кронштадтського комерційного зібрання Балакіревіч виконав «соло для фортепіано». Портрет Ласковського був розташований у петербурзькій квартирі Балакіревіча (Коломенська, 7) серед портретів найвизначніших композитив-піаністів - А. Гензельта, М. Рубінштейна, Р. Шумана, Ф. Шопена.

Як відомо, Балакіревіч був активним популяризатором творчості російських композиторів. А між тим цікаво, що фортепіанна музика російських авторів другої чверті XIX століття в його концертних виступах була переважно представлена творами Ласковського. Адже у його сольних виступах (концертних програмах 1856-1870 рр.)

фортепіанні твори Ласковського звучали 12 разів, п'єси Глінки 2 рази, Даргомижського – 1 ...

Концертна програма Балакірева (20 березня 1863), в якій поряд з творами композиторів світового рівня Мендельсона, Шопена, Бетховена звучали і твори Ласковського, отримала високу оцінку В. Стасова: «Концерт Балакірева... був насамперед одним з концертів, які залишаються глибоко врізаними в пам'ять. Надзвичайно тонке і розбірливе почуття при виборі творів для виконання, виконавство, яке не зустрінеш у постійних фортепіанних віртуозів...» (курсив авт. - О. К.). Про вміння Балакірева варіювати свої програми, в яких звучали твори Шумана, Шопена, Ліста, включенням до них творів Ласковського, вишуканий смак піаніста щодо компонування свого концертного репертуару з точки зору художньої доцільності писали також й інші критики.

Як відомо, повернення Балакірева до публічних виступів як піаніста сталося після 20-річної перерви (!). І перша ж його концертна програма розпочиналася «Баркаролою» Ласковського, а завершувалася сі-мінорною сонатою Шопена, тобто творами, які Балакірев чув уперше саме у виконанні Ласковського.

У фортепіанних п'єсах І.Ф.Ласковського, з яких «можна скласти, якщо не всю, то, принаймні, половину програми концерту...», Балакірев вбачав «багатий матеріал для піаніста» і радив своїм учням (зокрема В.Цареградському) включати опуси Ласковського до педагогічного і концертного репертуару.

Аналогічної думки щодо значущості фортепіанної спадщини Ласковського притримувався і Ц.Кюї.

У найвизначніших фортепіанних п'єсах Ласковського музичний критик вбачав той необхідний художній матеріал, який може сприяти розвитку музичності виконавця, його мистецького смаку, тобто тих рис творчої особистості піаніста, завдяки яким повніше розкривається індивідуальність митця. Цю думку Ц. Кюї висловлював неодноразово і рекомендував включати фортепіанні твори Ласковського до навчального репертуару вихованців консерваторії поряд із творами західних романтиків. «Виконання у програмі кількох невеликих п'єс Шумана, Ліста, Шопена, Ласковського набагато ближче до мети: в них може значно рельєфніше виявитися різноманітність гри виконавця, його самостійність», — писав визначний музичний критик після прослуховування іспиту Другого випуску учнів Петербурзької консерваторії у 1867 році.

Сподіваємося, що вище викладені факти розширять наше уявлення про творчу біографію композитора та сприятимуть більшій популяризації фортепіанної спадщини талановитого композитора-піаніста.

Відомо, що І. Ласковський бував у різних містах України, тож припускаємо, що у вітчизняних архівах можуть зберігатися цікаві документи, які доповнять творчу біографію митця відсутніми сторінками.

«Це був ...талант безсумнівний; — писав у 1874 році Ц. Кюї, - більша частина його фортепіанних п'єс відзначаються смаком, музичальністю, красою, порядністю;...безвістність, якої він зазнав, абсолютно незаслужена; ...багато з його речей...повинні ввійти до складу добірного музичного фортепіанного репертуару...і без сорому зажити хоча і скромний куточок серед фортепіанних п'єс Шопена і Шумана».

До цих слів видатного російського композитора та музичного критика приєднуємося і ми. Адже фортепіанні опуси Ласковського вводили до своїх концертних програм піаністи, які виявляли велику принциповість у компонуванні своїх програм і включали до них тільки краще з того, що було створене російськими композиторами. Більша частина фортепіанного доробку І.Ф.Ласковського витримала випробування часом. Його твори з успіхом можуть бути застосовані у сучасній педагогічній та концертній практиці студентів музично-педагогічних факультетів. Корисними вони будуть також і для педагогів-музикантів, зорієнтованих на музично-просвітницьку діяльність.

Література:

1. *Алексеев А.Д.* Русская фортепианная музыка. От истоков до вершин творчества. – М.: Изд. Академии Наук СССР, 1963. – С. 71.
2. *Балакирев М.А.* Воспоминания и письма. Ред. кол. Ю.А. Кремлев, А.С. Ляпунова, Э.Л. Фрид (отв. ред.). – Л.: Госмузизд, 1962. – С. 24, 370.
3. *Балакирев М.А.* Исследования и статьи. / Ред. кол.: Ю.А. Кремлев, А.С. Ляпунова, Э.Л. Фрид (отв. ред.) - Л.: Госмузизд., 1961. – С. 208
4. *Балакирев М.А.* Летопись жизни и творчества. Сост. А.С. Ляпунова и Э.Э. Язовицкая – Л.: Музыка, 1967.
5. *Бернандт Г.Б. Танеев С.И.:* Монография. Под ред. Н. Юденич. – 2-е издание. – М.: Музыка, 1983. – С. 20, 263.
6. *Булич С.К. А.С. Грибоедов-музыкант.* / Полн. собр. соч. А.С. Грибоедова под ред. и с примеч. Н.К. Пиксанова и И.А. Шляпкина. – С-Пб. – 1911. – Т. 1. – С. 311.
7. *Булич С.К.* История русской музыки. XIX век. Светская музыка. / Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. С-Пб, 1899. – т. 55. – С. 701.
8. *Васина-Гроссман В.А.* Русский классический романс XIX века. Отв. Ред. И.Ф.Белза. – М.: Изд. Академии Наук СССР, 1956. – С. 21.
9. *Волконская М.В.,* княгиня За 38 лет. Отрывки из неизданных воспоминаний: посвящаются памяти Милия Алексеевича Балакирева. // Русская старина. – 1914. – январь. – С. 186.
10. *Даргомыжский А.С.* Избранные письмама. – М.: Госмузгиз, 1952. – С. 40.
11. Из писем М.А. Балакирева к В.М. Цареградскому. // “Русская Музыкальная Газета”. – 1910. - №41. – с 875.
12. *Киселев Г. Балакирев М.А.* (Краткий очерк жизни и деятельности). – М.-Л.: Искусство, 1938. – С. 8, 9.
13. *Козачук О.С.* Забута музика ... Забуті імена ... «Нариси про композиторів XIX- першої половини XX століття (з архівних розвідок). – К.: Музична Україна, 2008.- С.8-35.
14. *Кюи Ц.А.* Избранные статьи. / Сост., Авт. вст. ст., И.Л. Гусин. Общ. ред. Ю.А.Кремлева – Л.: Музгиз, 1952. – С. 84, 246, 247, 249, 251.
15. *Ляпунов С.* Милий Алексеевич Балакирев. // Ежегодник Императорских Театров. – С-Пб.-1910. – Вып. VIII. – С. 40.
16. *Музалевский В.* Русская фортепианная музыка. Очерки и материалы о истории русской фортепианной культуре (XVIII – первой половины XIX ст.). – Л.-М.: Госмузизд, 1949. – С. 245-246.
17. *Музалевский В.* Русское фортепьянное искусство XVIII - первой половины XIX века. –Л.: Госмузизд., 1961. – С. 209-221.
18. Музыкальный словарь Гроува (The Grove concise Dictionary of Music. Edited by Stanley Sadie. Assistant Editor Alison Latham. «Macmillan»). /Пер. с англ., ред. и доп. доктора искусствоведения Л.О. Акопяна. – М.: Практика, 2001.- С.472.
19. *Натанзон В.А.* Прошлое русского пианизма (XVII - начало XIX века): Очерки и материалы. – М., Музгиз, 1960. – С. 21
20. *Стасов В.В* Статьи о музыке: В 5 вып.- Вып.2 – 1861-1879/ Сост. И пров. текста Н.Симаковой, коммент и общ. Ред.. Вл. Протопопова. – М., 1976. – С. 32.
21. Формулярный список о службе Члена Общаго Присутствия Провиантскаго Департамента и состоящего при Военном министерстве для особых поручений Действительнаго Статскаго Советника Ласковскаго (за 1855 г.) ЦВИА, М.
22. *Штаффорд К.* История музыки. /С примечаниями, поправками и прибавлениями Ф.Ж. Фетиса. Перевод с фр. Е. Воронова. – С-Пб.: Гуттенберговская типография., – 1838. – С. 394.
23. Шевченківський словник: У 2-х томах. /Редколегія: Є.П.Кирилюк (відпов. ред.), В.С.Бородін (заст.відпов.ред.), М.П.Бажан та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1976.